

ÖKOTEOLÓGIA: RÓMAI KATOLIKUS REAKCIÓK

ECOTEOLGY: ROMAN CATHOLIC REACTIONS

Deák Dániel

DSc, egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem Közgazdaságtan Intézet, Budapest
daniel.deak@uni-corvinus.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány ökoteológiai kérdéseket tárgyal annak tükrében, hogy az ökológiában mára klaszszikussá vált Lynn White szerint az ökológiai válság alapvető oka az a keresztény dogma, hogy a természet rendeltetése nem lehet más, mint az ember szolgálata. A dolgozatban felvázolt ökoteológia kiutat kínál ebből a csapdából. Az ökoteológia által megteremtett lehetőség valóra váltása akkor lenne lehetséges, ha a keresztények – és a dolgozatban tárgyalt katolikus egyház képviselői – befogadnák az ökoteológiát, aminek a jelei azonban, legalábbis a főáramú katolikus teológiában még nem látszanak.

A magyar katolikus egyház különösen hátramaradott annyiban, hogy a *Laudato si'* kezdetű enciklika által felkínált lehetőséggel nem élt, és így máig nem is kísérelte meg azt, hogy szabaduljon az antropocentrizmus, és ebből adódóan a természet az ember javát szolgáló eszközként való kezelésének börtönéből. A tanulmány kiemelten tárgyalja azt, hogy a magyar egyház miként kerüli el az ökoteológia elismerését, ami pedig esélyt kínálna a Lynn White által bírált álláspont felülvizsgálatához.

ABSTRACT

The paper discusses eco-theological issues in light of the now classic Lynn White's view that the fundamental cause of the ecological crisis is the Christian dogma that nature's purpose cannot be other than to serve man. The eco-theology outlined in this paper offers a way out of this trap. The realization of the possibility provided by eco-theology would be possible if Christians – and representatives of the Catholic Church discussed in this paper – were to embrace eco-theology. Still, there are no signs of this, at least not in mainstream Catholic theology.

In particular, the Hungarian Catholic Church has lagged in that it has not taken the opportunity offered by the encyclical *Laudato si'*, and has not even attempted to free itself from the prison of anthropocentrism and the consequent treatment of nature to the benefit of man. Furthermore, the paper highlights how the Hungarian Church avoids the recognition of eco-theology, which would offer a chance to revise the position criticised by Lynn White.

Kulcsszavak: antropocentrizmus, a természet eszköztérke, creatio continua, Gaia-konceptió, etikai univerzalizmus

Keywords: anthropocentrism, nature's asset value, creatio continua, Gaia-concept, ethical universalism

Lynn White nevezetes tézise szerint az ökológiai válság alapvető oka az a keresztény dogma, hogy a természet rendeltetése nem lehet más, mint az ember szolgálata (White, 1967, 1206–1207).¹ Tézisét sokan bírálták, ám még többen igazolták vissza. Egyebek mellett a katolikus egyházban is megjelent az ökoteológia, amely a teológia sajátos eszközeivel és nyelvén kíván kiutat mutatni az ökológiai válságból. Az ökoteológiának is vannak kritikussai, de ami még lényegesebbnek tűnik: a római katolikus hivatalosság vagy hallgat az ökoteológiai opcióról, vagy ha nem, akkor azt bírálja.

Az alábbi dolgozat tárgya a katolikus egyház, ezen belül különösen a magyar katolikus egyház megnyilatkozása ökológiai kérdésekben. A magyar egyház püspökei a mai napig egyetlen tanulmányértékű dokumentumot adtak ki e tárgyban, és az is meglehetősen régi (Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, 2008). Kisebbségszerű és terjedelmű, alkalmakhoz kötött megnyilatkozások fellelhetők, amelyek azonban nem képezhetik tudományos érdeklődés tárgyát. Annak érdekében, hogy a katolikus egyház ökoteológiával szemben elfoglalt pozícióját jellemezni tudjuk, ahhoz előbb magát az ökoteológiát kell felvázolnunk, mégpedig éppen a római katolikus egyházhoz kötődő jelentős teológusok idevágó gondolatainak a felvillantásával.

A világegyház szintén nem tüntette ki magát ökológiai ügyekben, annak dacára, hogy a globális ökológiai válság korában élünk.² Feltűnő kivétel ez alól Ferenc pápa *Laudato si'* kezdetű enciklikája (Ferenc pápa, 2015), amely azonban nem látszik beépülni a római katolikus közgondolkodásba, mégpedig nemcsak tárgyának sajátossága miatt, hanem azért sem, mert olyan metaforikus nyelven született, amely idegen a katolikus egyház köreiben még mindig uralkodó kegyeletteljes nyelvezettől.

ÖKOTEOLÓGIA

Bár a megszokott keresztény felfogás merev elzárkózást tanúsít az ökológiai problémák iránt, gondolnunk kell azonban arra, hogy a keresztény hagyomány nem teljesen homogén. Assisi Ferenc mintájára támaszkodva évszázadok óta bűvópaktuszerűen jelen vannak az emberi és nem emberi lények közötti viszony demokratizálására irányuló törekvések egyes keresztény körökben is.

¹ A II. vatikáni zsinat így nyilatkozik meg: „az ember [...] az egyetlen teremtmény a földön, akit Isten önmagáért akart...” (II. vatikáni zsinat, 1965, 24.)

² Michael Northcott szerint a protestáns egyházak az 1960-as évektől kezdtek barátságosan viszonyulni a környezetvédelmi mozgalmakhoz, a katolikus egyház azonban nagyon sokáig semmiféle nyitottságot nem mutatott (Northcott, 2009, 147.).

A természetre az ókorban és a középkorban is úgy tekintettek az emberek, mint amely élő, organikus egész, és be van oltva az isteni jelenléttel. Innét származik az *anima mundi* metafizikai koncepciója, amely magába foglalja az ember örök és megváltozhatatlan természetének feltételezését is. Fordulatot jelez ehhez képest az, hogy később a gondolkodók az *anima* metaforát az erő mint hatóerő (vis) fogalmával helyettesítették. Descartes azután a természetben már merőben külsődleges dolgot (res extensa) látott, amelynek nincs köze az élőlényekhez, szemben a másik szubsztanciával, a *res cogitans* dinamikus fogalmával (Descartes, 2004, 25.).

A teremtést illetően a *creatio ex nihilo* egy hagyományosabb felfogás a keresztény egyházakban, de nem ismeretlen a *creatio continua* felfogása sem. Az előbbi szerint az univerzumnak – modern kifejezéssel élve – lenne egy zéró állapota. Utóbbi értelmében a teremtés mint a Mindenható műve sok egymást követő aktus következménye. A teremtés továbbá soha nem lehet teljes, és a Mindenható számára is egy le nem zárható, jövőre nyitott folyamat.³

Mindkét nézet a korai egyházatyákra nyúlik vissza, de ma is hat. Teilhard de Chardin úgy látja, az általa megfogalmazott fejlődő teremtés (*creatio continua*) eszméjének a nagy előnye az, hogy lehetővé teszi a merev kauzalitástól való eloldódást, ami a kvantummechanika korában jobban megfelelni látszik a természettudományos eredményeknek is.

Teilhard felfogása szerint az energia egyesítő erő, amelynek a megléte a fejlődést magába foglaló változáshoz szükséges. Tudatunk magában hordozza egy ősi folyam metaforáját, amelyben a természeti jelenségek folytonosan mennek át egyik alakjukból egy másikba. Az univerzum dekomponált, ami adott pillanatban majd lehetőséget biztosít a befejezésre (Teilhard de Chardin, 1965, 42.).

A világegyetem a modern fizika eredményeinek betudhatóan ma már nem írható le egyszerűen alkotórészecskékkel. Ehelyett inkább az összekapcsoltság és dinamizmussal, sőt az értelmességgel jellemezhető. Az atomos jelenségek fizikai kutatásából merítő biofizika feltárta, hogy a lelki tényezőkben ugrások következhetnek be (quantum animism), ami azt sejteti, hogy bizonyos értelemben a tudat a kozmosz valóságát építi.

Nick Herbert (1985) kvantum animizmusról szóló felfogásának az a lényege, hogy minden természeti rendszernek van belső, autopoietikus élete, egy tudatos mag, amelyből a rendszer származik, amely azt irányítja, és amelynek a perspektívájában meg is lehet figyelni a rendszer működését. Werner Kriegl-

³Előbb a rabbik tanításában, majd a reneszánszban az emberi méltóságról elmélkedő Pico della Mirandolánál hangsúlyosan jelenik meg az a gondolat, hogy az egyes ember teremtését maga a teremtmény ember fejezi be, a teremtés ugyanis egy nem teljesen előre meghatározott terv, amely az ember esetén végső kivitelezésre vár (Pico della Mirandola, 1965, 4.).

stein (2002, 118.) magyarázata szerint a kvantum animizmus fogalma elhagyja a szellem és anyag dualista modelljét.

A kabbalista hagyományban kitüntetett jelentősége van a *Malkuth*nak nevezett ún. tizedik kiáramlásnak (sephirotnak). A *Malkuth* olyan földöntúli királyság, amely egybevethető a Názáreti Jézus által hirdetett mennyei királysággal is. A *Malkuth* nem egy behatárolható hely, hanem egy isteni elv, amely áthatja a kozmoszt. Az életet fenntartó és a teremtésben megnyilvánuló bölcsesség, amely maga is energia, animáló és felhatalmazó erő, és az újjászületés ki nem apadó forrása (Boff–Hathaway, 2018, 46.).

Leonardo Boff és Mark Hathaway szerint meg kell tanulnunk figyelni a nem emberi lények „szavára”, üzeneteikre, valamint finom mozdulataikra és gesztusaikra, ami a természet együttérző felfogásához vezethet. E beállítottság lehetővé teszi, hogy misztikus közösség jöjjön létre az ember és természeti környezet között, amelyre nem a beolvadás és feloldódás a jellemző, hanem ember és természet kölcsönös egymásra hatása (Boff–Hathaway, 2018, 50–51.).

A természetről és a teremtésről lehetséges olyan felfogás, hogy egy őszanya az ún. első természet eredeti anyaga, amelyből vétettünk. Az ilyen teremtésmagyarázat szerint az, ami női, maga az elevenség és az élet ősforrása. Ősi tapasztalat egy Földanya emlékezete és termékenységi istennők képzelete, de szintén ide sorolható a keresztény vallásban szereplő számtalan Madonna, amelyek imádatának különösen Latin-Amerikában van nagy kultusza, ahová a kereszténység viszonylag későn érkezett, és az őslakosság hiedelemvilága még átsejlik a krisztianizált világon is (Gebara, 2010, 127.).

A Föld anyaság, és az ember az anyaságból születik. A Föld számunkra az eredet, a táplálékunk, az oktatónk és gyógyítónk, és sorsunk beteljesítője, aminek megfelelően spiritualitásunk is ebből a Földből ered. Ha a Földnek nem lenne spiritualitása, az embernek sem lenne, amiből az embernek a Földdel való misztikus közössége (kommúniója) következik (Berry, 2014, 29–30.).

A kereszténységtől sem volt eleve idegen a természet, csak a modernizmus választotta el az embert a természettől. A modernitás instrumentális és analitikus gondolkodásának a tükrében a Föld már egy tehetetlen tárgy, amelyben nem is pislákol értelem, ezért azután az emberek úgy aknázzhatják ki hasznait, ahogy nekik tetszik. Az ezzel szemben megfogalmazódó ökológiai gondolkodásban megjelenik a Gaia-koncepció, amely először a szekuláris irodalomban merült fel. A Föld – James Lovelock és Lynn Margulis felfogásának megfelelően – kibernetikai valóság, vagyis egy olyan önfenntartó és önszabályozó rendszer, amely a környezethez való állandó alkalmazkodás során egymáshoz kapcsolódó élőlények együttese (Lovelock, 2000, 118–119.).

Ezt a felfogást követi a nyilvános tanítástól eltiltott katolikus pap és egykori ferences szerzetes, a felszabadítás teológia egyik ősforrása, Leonardo Boff, aki hivatkozik arra, hogy a nyílt rendszerekben hat az entrópia, de az élőlényeknél – amelyekre

a metabolizmus a jellemző – megfigyelhető az entrópia hatásától való eltávolodás is (Boff, 2009, 27).⁴ Az eltávolodás ún. szintrópiához vezet.⁵ Az univerzumot tekintve a kozmikus térben jelen vannak az átalakulás lehetőségét megteremtő folyamatok, amelyeknek köszönhetően az élet új és új formái jöhetnek létre.

Az ökológiai válság az istenhit válsága is. Az indiai származású, de katolikus teológiát végzett felszabadítás teológus, Felix Wilfred (2009, 43.) hivatkozik a hindu bölcsességben fogant *táncoló Shiva* alakjára és spirituális üzenetére, miszerint tánc közben a táncoló és a tánc képes úgy egybeolvadni, hogy a kető már egy és ugyanaz, és ez az a környezet, amelyben a táncoló Shiva fenntartja az univerzumot és benne az életet. Az egybeolvadás kiiktatja a kauzális magyarázatokat (Wilfred, 2009, 50.). A kauzalitás alternatívája immanens alapon is értelmezhető, mint például Niklas Luhmann rendszerelméletében, aki funkcionális alrendszereket tételez fel, amelyekben ok és okozat mint alapvető magyarázóelv helyébe rendszer és környezetének nem oksági természetű összefüggése állítható.⁶

Az ökoteológiával szemben egy keresztény kritika irányadó gondolatai lehetnek az alábbiak (Sideris, 2006, 448.):

- a Teremtés könyvében szereplő uralom összetett fogalom, amely őrzést, gondozást és ápolást is jelent;
- Lynn White és követői nyomán egy panteisztikus felfogás jöhet létre, ha azonban a természet összekeveredik a Teremtővel, akkor a természet dicsérete bálványimádásba sülyedhet;
- öt évtizeddel White kritikája után a keresztény ökoteológia még mindig életidegennek tűnik, és terhes elvont misztikummal vagy éppen előregyártott eszmékkel, amelyek vagy találkoznak a természet biológiai valóságával, vagy nem (Sideris, 2009, 291.).

⁴ Az óramű az entrópia törvénye szerint létezésének folyamatában halad a rendtől a káosz, másfelől pedig a dinamikus egyensúlytalansági állapottól az egyensúlyi állapot felé, amíg megszűnik működni, és létezni. Az élő szervezet ezzel szemben nyitott rendszer, amely a folytonos energia- és anyagcsere állapotában van (Capra, 1983, 270.).

⁵ Erwin Schrödinger szerint bizonyos körülmények között előfordulhat, hogy az élet – ellentétben a termodinamika második törvénye által diktált általános tendenciával, miszerint egy izolált rendszer entrópiája növekvő tendenciát mutat – csökkenti vagy állandó szinten tartja entrópiáját azáltal, hogy negatív entrópiából táplálkozik (Schrödinger, 1992, 71.).

⁶ Luhmann szerint a kauzális összefüggések kutatása önmagában nem elegendő, mert a kauzalitás vizsgálata szelektív ítéletekhez, és így a valóságról tett önkényes megállapításokhoz vezet. A rendszerre és környezetére ezért nem mint okokra tekintünk, hanem mint strukturális feltételekhez, amelyek között a rendszerben magában rekurzivitás és cirkularitás jön létre, vagyis annak fenntartó feltételei újratermelődnék és összerendeződnek (Luhmann, 1988, 20.; Ashby, 1957, 4.).

A KATOLIKUS VILÁGEGYHÁZ REAKCIÓJA AZ ÖKOLÓGIAI KIHÍVÁSOKRA

Igaz, hogy a *The Limits to Growth* csak 1972-ben jelent meg, de mégis: a II. vatikáni zsinat (1962–1965) nem mutatott érzékenységet az ökológiai problémák iránt. Ugyanakkor VI. Pál már figyelmeztet: a természettel való visszaélés vétke magára az emberre száll vissza (VI. Pál, 1971, 21.). Jelentősebb egyházi dokumentumban az ökológia témája először a *Centesimus annus* kezdetű enciklikában bukkan fel, mintegy húsz évvel a Római Klub nevezetes jelentése után (II. János Pál, 1991, 37.).

Ferenc pápa első enciklikájának kezdő szavait Assisi Ferenc olasz nyelvű költeményéből (*Cantico del sole*) vette (*Laudato si*). A megjelenésnek köszönhetően a katolikus egyház történetében először találkozhatunk zöld enciklikával, amely a természeti környezet, pontosabban a teremtés védelmében íródott, és amelyet szerzője egyúttal a kiáltó társadalmi egyenlőtlenségek miatt is tiltakozva – ahogy mondják – vörös szívvvel írt meg (un’ enciclica verde dal cuore rosso) (Schiavazzi, 2015).

Az enciklika által felölelt nagy témák a technokratikus paradigma bírálata, az antropocentrizmus interperszonalizmussal való helyettesítése és a természeti és társadalmi környezet integratív szemlélete. Ami az első kérdést illeti, az ezzel való foglalkozás megkívánja a globális kapitalizmus átfogó bírálatát, sőt, az azzal való szembehelyezkedést.

Ferenc pápa elutasítja az antropocentrizmust. Ebből következik az a kijelentés, hogy a világegyetem rendeltetése a Teremtő kiteljesedése, a nem emberi lények végső célja pedig nem az emberben található meg, hanem az emberi és nem emberi lények egymással párhuzamosan, társként haladnak a világegyetemben a közös végcél felé, ez pedig a transzcendens a maga teljességében (Ferenc pápa, 2015, 83.). Az antropocentrizmus akkor számolható fel, ha nem tárgyakban, hanem a társutasok egymáshoz kapcsolódásának lehetőségében gondolkodunk (Ferenc pápa, 2015, 119.).

A természeti és társadalmi környezet integratív szemléletének megfelelően az enciklika szerzőjének felfogásában hit és erkölcs dolgai elválaszthatatlanok a társadalmi egyenlőtlenség problémájától (Ferenc pápa, 2015, 139.). A szerző ezzel reflektál a maga módján a globális ökológiai válság és a globális szegénység egymással összefüggő problémáira.

A MAGYAR KATOLIKUS EGYHÁZ VÁLASZA

A hivatalos magyar katolikus felfogás antropocentrista, mert a magyar püspökök követik a már idézett zsinati üzenetet, hogy az ember az egyetlen teremtmény a Földön, akit a Teremtő önmagáért akart. Ebből adódik az is, hogy a természetet eszközértékén kell kezelni. Ez az alapállás ugyanakkor teocentrista is, miszerint

a természet felfogásukban a Teremtőtől függő valóság. A püspökök egy teocentrista nézőpontból halványan a természet önértékére tudnak utalni (Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, 2008, 48.).

A püspökök szerint Pál apostol kijelentéseiből – „benne teremtetett”; „általa és érte teremtetett” (Kol. 1,16) – ki tudjuk olvasni a teremtett világ teológiai jelentését, vagyis:

- Jézus Krisztus megjelenése a teremtés rendeltetése (*benne*),
- Jézus Krisztus egyúttal a teremtés eszköze (*általa*), valamint
- Jézus Krisztus a teremtés értelme és célja (*érte*) (Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, 2008, 58.).

A magyar katolikus egyház hivatalos tanítása az, hogy a környezetetikát a teremtés önmagán túlmutató jelentéséről és az embernek szánt végső sorsról szóló teológiai megfontolások alapozzák meg:

- a teremtett természetnek eszközértéke van, amennyiben az a közjó része, és így az emberi méltóság kibontakoztatását szolgálja;
- a teremtés szimbolikus értéke a Teremtőre utal, aki a teremtett világ dolgai-ból felismerhető;
- a környezet beteljesülés-értékének megfelelően felismerhető az embernek szánt sors, aki eljuthat a végső üdvösségre (Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, 2008, 62.).

A magyar püspökök a kapitalizmus jellemzésére hivatott haszonelvűséggel szembeállítják a közjóval társítható erényetikát. Eszerint Arisztotelész és Aquinói Tamás alapján partikuláris etikai értékekhez jutunk. Az utilitarizmussal szemben alternatívaként megfogalmazható a kötelességetika univerzalizmusa is.

Ez utóbbi esetben megjelenhet a viszonyítás és az önkény kizárására irányuló gondolkodásmód, vagyis a rendszerszemlélet, aminek révén kontextusba helyezhető, korrigálható, mintegy zárójelezhető az utilitariánus felfogás. Sőt, ez utóbbi esetben még erőteljesebb – mivel átfogóbb – kritika fogalmazható meg, mint az erény-etikai partikularizmus alapján.

Az instrumentális racionalitás bírálata ugyan kézenfekvő annak a gondolkodási iránynak a követésekor, amely a hatékonyság és hatásosság, valamint a profitelvű és közjóorientált látásmódok szembeállításán alapul. Ugyanakkor univerzális etika alapján ezen felül kimutatható az is, hogy a piaci szereplők közötti tartós és átfogó kapcsolatok kibontakozásának az akadálya az információ tökéletlenségétől szenvedő ember magatartásának opportünizmusa, továbbá az a körülmény, hogy a tökélezési kényszer folytán fogyasztás és megtakarítás között felborul az egyensúly. E korlátosság nem az egyes javak vagy erények problémája alapvetően, hanem végső soron az instrumentális racionalitás által áthatott kapcsolati rend válságából adódik.

ÖKOTEOLÓGIA VERSUS ÖKOLÓGIA
ÉS TEOLÓGIA

Nincs jele annak, hogy a magyar egyház megszabadult volna antropocentrikus látásmódjától. Ebből óhatatlanul következik az is, hogy a természetnek az egyház hivatalos képviselői eszközértéket tulajdonítanak, vagyis a bolygót alárendelik az ember céljainak. Lynn White szemrehányása tehát változatlanul érvényes.

A magyar püspökök azzal kísérlik meg enyhíteni álláspontjuk merevségét, hogy felfogásukat az antropocentrikus beállítottság mellett egyúttal teocentrikusnak minősítik, visszautalva Pál apostol „benne, általa és érte teremtetett” formulájára. Az ökoteológia mint menekülő út eleve nem férhet bele a magyar püspökök felfogásába, mivel nem fogadják el azt a fordulatot, hogy az emberi lény más lényekkel szembeni kitüntetett szerepét a *Laudato si'* kezdetű enciklikában felváltja az a plasztikusan megjelenített tézis, hogy az ember más élőlényekkel együtt teremtményi társ, e társak között pedig nem lehetséges hierarchikus viszony, mivel egymással párhuzamosan haladnak az eszkatologikusan értelmezhető beteljesülés felé.

Az antropocentrizmusban és a természet eszközértékűségében való megkedés arra a körülményre is visszavezethető, hogy amikor a magyar egyház teoretikusai elérendő javakról és kiemelten a közjóról értekeznek, akkor megmaradnak az etikai partikularizmus talaján. Ez önmagában véve nem is kifogásolható, azonban, ha univerzalista etikai irányt vennének, akkor elkerülhető lenne a javakhoz mint eszközökhöz való ragaszkodás, és a teremtmények közötti viszonyok kerülhetnének előtérbe. Ekkor nem is merülne fel az a dilemma, hogy meg kell őrizni az emberi természet kitüntetett jelentőségét más lényekhez képest, miközben azonban nem kerülhető el, hogy az emberhez képest minden más lény szolgáló szerepbe kényszerüljön. Egy univerzális etika felől nézve a teremtményi társak horizontális kapcsolatába bőven befér az emberi természet – és felelősség! – kitüntetett voltának a megőrzése, ugyanakkor az élő és élettelen természet nem kerülne az emberi lényhez képest alárendelt pozícióba.

A magyar egyházban nem látható az, hogy valójában befogadták volna Ferenc pápa zöld enciklikáját. Ez talán arra is visszavezethető, hogy a magyar püspökök elvetik azt a radikalizmust, ahogy Ferenc pápa a Bibliát magyarázza. A szegény egyház ügye mint a pápát foglalkoztató alapkérdés (Ferenc pápa, 2013) a pápa szerint az ökológiai kontextusból sem hagyható ki.

A globális ökológiai válság korában az ökoteológia még nem vált bevett kategóriává a magyar katolikus egyház életében. Beszélnek ugyan egyházi körökben ökológiáról és teológiáról, meg a kettő közötti úgymond párbeszédéről, de az ökoteológia nem került be a főáramú gondolkodásba. Helyette a természetvédelem kerül előtérbe (Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, 2008, 76.),

amihez viszont egyúttal társul egy ideológiai természetű (és így a társadalmat megosztó) állásfoglalás is az életvédelemről,⁷ amelynek a tárgyalására azonban itt nem kerülhet sor.

IRODALOM

- Ashby, W. R. (1957): *An Introduction to Cybernetics*. London: Chapman & Hall, <http://dspace.uct.ac.za/bitstream/1950/6344/2/IntroCyb.pdf>
- Berry, T. (2014): *Selected Writings on the Earth Community (Modern Spiritual Masters)*. New York, N.Y.: Orbis Books, Kindle Edition
- Boff, L. (2009): Earth as Gaia: An Ethical and Spiritual Challenge. (transl. by Burns, P.) *Concilium*, 3.
- Boff, L. – Hathaway, M. (2018): Ecology and the Theology of Nature. *Concilium*, 5, <https://concilium-vatican2.org/de/originale/boff-hathaway/>
- Capra, F. (1983): *The Turning Point. Science, Society, and the Rising Culture*. New York, NY: Bantam, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000231633>
- Descartes, R. (2004): Treatise on Light and Other Principal Objects of the Senses (Le monde ou le traité de la lumière). In: Descartes, R.: *The World and Other Writings*. (transl. and ed. by Gaukroger, S.) New York, NY: Cambridge University Press, 25. https://beckassets.blob.core.windows.net/product/readingsample/380162/9780521631587_excerpt_001.pdf
- Ferenc pápa (2013. november 24.): *Evangelii gaudium* kezdetű apostoli buzdítása. Róma, <http://kontakt.hu/caritas/wp-content/uploads/2017/02/KERME-KisOkos-Evangelii-Gaudium-osszefoglalo.pdf>
- Ferenc pápa (2015. május 24.): *Laudato si'*. *Áldott légy kezdetű enciklika, a közös otthon gondozásáról*. Róma, <http://szit.katolikus.hu/feltoltes/Laudato%20si'.pdf>
- Gebara, I. (2010): A Look at the Concept of Human Nature. (transl. by Burns, P.) *Concilium*, 3.
- Herbert, N. (1985): *Quantum Reality. Beyond the New Physics*. New York, NY: Doubleday
- II. János Pál (1991. május 1.): *Centesimus annus* kezdetű enciklika. Róma, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/hu/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_01051991_centesimus-annus.html
- Kriegelstein, W. J. (2002): *Compassion. A New Philosophy of the Other*. Leiden: Brill
- Lovelock, J. (2000): *Gaia. A New Look at Life on Earth*. Oxford: Oxford University Press. (First published in 1979. Reissued with a new preface and corrections in 2000)
- Luhmann, N. (1988): The Unity of the Legal System. In: Teubner, G. (ed.): *Autopoietic Law: A New Approach to Law and Society*. Berlin–New York: De Gruyter, DOI: 10.1515/9783110876451.12
- Magyar Katolikus Püspöki Konferencia (2008): *Felelőségünk a teremtett világért*. Körlevél a teremtett világ védelméről. Budapest: Szent István Társulat, <https://teremtesvedelem.hu/korlevel/korlevel1>
- Meadows, D. L. et al. (eds.) (1972): *The Limits to Growth*. New York, NY: New American Library, <https://www.donellameadows.org/wp-content/userfiles/Limits-to-Growth-digital-scan-version.pdf>
- Northcott, M. (2009): Christianity. In: Callicott, J. B. – Frodeman, R. (eds.): *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy*. Vol. 1. Farmington Hills, MI: Gale, Cengage Learning

⁷ II. János Pál *Evangelium vitae* kezdetű enciklikájának középpontjába az „élet” és a „halál” kultúrájának szembenállását helyezte (II. János Pál, 1995.).

- VI. Pál (1971. május 14.): *Octogesima adveniens* kezdetű apostoli levél. (ford. Dér K.) Róma, <http://tarsadalomformalas.kife.hu/vi-pal-papa-octogesima-adveniens/>
- Pico della Mirandola, G. (1965): *On the Dignity of Man* (De dignitate hominis). (transl. by Wallis, C. G., Miller, P. J. W., Douglas, C.) Indianapolis, IN: Hackett
- Schiavazzi, P. (2015): Enciclica Laudato si'. Papa Francesco apre una "rivoluzione culturale" green e avvia un tour di "resistenza immediat". *Huffpost (L'Huffington Post)* 20 June 2015. https://www.huffingtonpost.it/2015/06/20/enciclica-laudato-si-rivoluzione-culturale-papa-francesco_n_7626988.html
- Schrödinger, E. (1992): *What Is Life? The Physical Aspect of the Living Cell* (First published in 1944). *Mind and Matter* (First published in 1958). *Autobiographical Sketches* (First published in 1960). Cambridge: Cambridge University Press
- Sideris, L. H. (2006): Religion, Environmentalism, and the Meaning of Ecology. Gottlieb, R. S. (ed.): *The Oxford Handbook of Religion and Economy*. Oxford: Oxford University Press, DOI: 10.1093/oxfordhb/9780195178722.003.0021
- Sideris, L. H. (2009): Eco-Theology. In: Callicott, J. B. – Frodeman, R. (eds.): *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy*. Vol. 1. Farmington Hills, MI: Gale, Cengage Learning
- Teilhard de Chardin, P. (1965): *The Phenomenon of Man* (Le Phénomène humain). (transl. by Wall, B., intr. by Huxley, J.) New York, NY: Harper Perennial, https://archive.org/stream/ThePhenomenonOfMan/phenomenon-of-man-pierre-teillard-de-chardin_djvu.txt
- II. vatikáni zsinat (1965. december 7.): *Gaudium et spes* kezdetű lelkipásztori konstitúció az Egyházzól a mai világban, Róma, https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19651207_gaudium-et-spes_hu.html
- White, Jr., L. (1967): The Historical Roots of Our Ecological Crisis. *Science, New Series*, 155, 3767, 1203–1207. <https://www.cmu.ca/faculty/gmatties/lynnwhiterootsofcrisis.pdf>
- Wilfred, F. (2009): Toward an Inter-Religious Eco-Theology. *Concilium*, 3.